

Л. А. ГУЦАЛ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ВИКЛАДАННЯ ПРЕДМЕТІВ ПРИРОДОЗНАВЧОГО ЦИКЛУ В СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ)

Розглянуто проблему навчально-методичного забезпечення процесу викладання предметів природничого циклу в середніх навчальних закладах Правобережної України на початку ХХ ст. Порушено питання браку підручників у досліджуваній період та проблему використання традиційних форм навчання, що базувалися на застосуванні описово-системного методу. Проаналізовано підручники та методичні посібники, які використовувалися під час підготовки до навчальних занять з природничих дисциплін у, повітових училищах та гімназіях.

Ключові слова: предмети природничого циклу, природоописова історія, фізична географія, гімназія, повітове училище, приходські сільські школи.

Л. А. ГУЦАЛ.

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОЦЕССА ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ ЕСТЕСТВЕННОГО ЦИКЛА В СРЕДНИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ (В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА)

Рассмотрена проблема учебно-методического обеспечения процесса преподавания|выкладывания| предметов естественного цикла в средних учебных заведениях Правобережной Украины в начале ХХ ст. Затронут вопрос нехватки учебников в исследуемый период и проблему использования традиционных, которые базировались на применении описательно-системного метода учебы. Проанализированы учебники, методические пособия, которые использовались во время подготовки к|до| учебным занятиям по естественным дисциплинам в уездных училищах и гимназиях.

Ключевые слова: предметы естествоведческого цикла, природоописательная история, физическая география, гимназия, уездное училище.

L. A. GUTSAL

EDUCATIONAL METHODIC SUPPLEMENT OF THE PROCESS OF TEACHING OF THE SUBJECTS OF NATURE STUDY CYCLE IN SECONDARY EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF RIGHTBANK UKRAINE (AT THE BEGINNING OF XX CENTURY)

The problem of educational methodic supplement of the process of teaching of the subjects of nature study cycle in secondary educational establishments of Rightbank Ukraine in the end of XIX – beginning of XX century is studied. The question of the lack of manuals in the period which is examined, and the problem of the use of traditional, based on the use of descriptive systematic method of study is risen. The textbooks, methodical manuals which were used during the preparation to the nature study lessons at parish schools, district specialized schools and gymnasias are analysed.

Key words: subjects of nature study segment, nature descriptive history, physical geography, gymnasiums, district colleges, village parish schools.

Питання про навчально-методичне та програмне забезпечення процесу викладання предметів природознавчого циклу в середніх навчальних закладах Правобережної України на початку ХХ ст. є одним з основних під час вивчення розвитку природознавчої освіти загалом, оскільки ми повинні чітко сформулювати для себе особливості навчального процесу у школах

Київського навчального округу, що впливали на зміст природознавчої освіти у Волинській, Київській та Подільській губерніях.

Досліджуваний період характеризується найжорстокішою реакцією російського імператорського уряду в галузі середньої освіти. Наслідками Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.) стали припинення розвитку української національної школи, переведення деяких шкільних предметів у розряд другорядних та ін. Серед таких предметів, які не вважалися основними, було й природознавство.

Міністерство народної освіти Російської імперії, регламентуючи та контролюючи програмні та навчально-методичні матеріали з основних предметів, не висувало чітко визначених вимог щодо навчальних програм, методичного забезпечення і предметів природознавчого циклу, не вводило їх у список для обов'язкового вивчення, обмежувало свободу вчителів у виборі методик, навчального забезпечення та дидактичних матеріалів.

Дослідження нормативних документів визначеного періоду, які використовувалися викладачами приходських шкіл, повітових училищ і гімназій, допоможе краще з'ясувати основні напрямки розвитку природознавчої освіти у середніх навчальних закладах Правобережної України.

Серед українських та зарубіжних науковців, які досліджували питання навчально-методичного та програмного забезпечення процесу початкової та загальної середньої освіти в кінці XIX – на початку XX ст. в тодішній Росії найбільш відомими є Т. Байбара, Н. Белкіна, С. Бондар, В. Вдовенко, А. Вихренко, В. Вихрущ, О. Довженко, Т. Довженко, Л. Дровозюк, Л. Дубровська, Н. Зайченко, І. Колесник, М. Константинов, І. Курляк, Д. Латишина, О. Онипченко та ін. Питання навчально-методичного забезпечення викладання природничих предметів досліджували О. Данилова, В. Курсон, С. Морозюк, В. Мотузний, А. Степанюк, Ю. Фіалков та ін.

Метою статті є вивчення та аналіз підручників і методичних посібників, які використовувалися під час підготовки та проведення занять з природничих дисциплін у приходських школах, повітових училищах та гімназіях Київського навчального округу, який включав Волинську, Київську та Подільську губернії Російської імперії.

Київський навчальний округ об'єднував три з тринадцяти неземських губерній Росії (остаточно земства було введено на території цих губерній у 1911 р.). Адміністрування у Волинській, Київській та Подільській губерніях зосереджувалося в руках апарату губернських управ, а на місцях – в повітових управ. Вищою за губернатора посадовою особою був генерал-губернатор Південно-Західного генерал-губернаторства. Важлива особливість полягала в тому, що влада була напіввійськовою, напівцивільною. Центральні пости в губернських і повітових управах займали люди військового рангу, яким підпорядковувалися армійські гарнізони, розташовані у містах та містечках згаданих губерній [1, с. 24].

Напіввійськова адміністрація як вважав уряд була необхідною, оскільки великий відсоток населення губерній становили так звані іногородці, тобто, українці, поляки, євреї, вірмени, й ін. На цих територіях існувала велика ймовірність антицарських та антиросійських заворушень. Доказом цього є, зокрема діяльність Устима Кармелюка на Поділлі у першій половині XIX ст., польське повстання 1863–1864 рр. на Волині, виступи українських селян у 1861–1862 рр. на Поділлі та Київщині. Тому царський уряд надавав перевагу військовій адміністрації Південно-Західного генерал-губернаторства [1, с. 45].

В регіоні існувала, порівняно з іншими російськими губерніями, чи не найменша кількість початкових та середніх навчальних закладів. Так, наприклад, в Подільській губернії до 1878 р. діяло лише дві чоловічі гімназії (у Кам'янці-Подільському та Немірові), коли в схожій за ресурсами та населенням Катеринославській губернії таких закладів було п'ять [12].

Акцент в освіті в Правобережній Україні робився на Закон Божий та російську мову як на предмети, що допомагали знищити бунтарських дух та національну самосвідомість місцевого населення. Викладанню інших предметів, зокрема природознавству, відводилося дуже мало часу, і найчастіше навчальні години використовувалися для вивчення головних предметів, оскільки в період 1861–1891 рр. бракувало фахівців-природознавців, не існувало чітких вимог та навчальної програми міністерства народної освіти, було важко дістати будь-яке методичне забезпечення чи навчальну літературу.

Проблеми, що стояли перед вчителями-природознавцями раніше, залишилися невирішеними. Бракувало підручників, не було чітких методичних вказівок, для вчителів сільських шкіл не викладали природознавства в учительських семінаріях, училищах та інститутах. Ситуація покращилася лише для викладачів гімназій, земських та повітових училищ, де предмети природничого циклу ввели в програму (обов'язковими стали фізика, природнича географія, хімія, ботаніка) [8, с. 34].

П. Житецький у промові, виголошеній у 1908 р. з нагоди роковин Т. Шевченка, відзначав, що літератури з природознавства, виданої в 1860-і роки., було достатньо, щоб гарно і міцно поставити навчальну справу з цього предмета в народній школі [5, с. 97]. Але за півстоліття педагогічна природнича наука зробила крок вперед, тож уже на початку ХХ ст. підручники, видані кілька десятиліть тому не мали педагогічної цінності і вважались непридатними для школи, оскільки не відповідали тогочасним вимогам методики навчання. В зв'язку з цим Ф. Слюсар писав, що старі підручники нецікаві з методичного боку і мають лише історичне значення [14, с. 31]. Перед українською педагогічною інтелігенцією постала проблема створення нового покоління підручників з природознавства, які разом з іншими були б ефективними саме в капіталістичній школі, серед українських дітей.

Після 1905 р. видання нового україномовного підручника з природознавства широко обговорювалось на сторінках тодішньої української демократичної преси, яка постійно тримала в полі зору розвиток шкільництва в Україні, видання нових навчальних книг. Періодичні видання «Рідний край», «Нова громада», «Світова зірниця» й особливо педагогічні журнали «Народний учитель» та «Світло», а пізніше й «Вільна українська школа», постійно реагували на вихід нових підручників з природознавства. Публікувалися, зокрема, рецензії, де вказувалися позитивні сторони й недоліки кожної навчальної книги, доцільність її використання в початковій чи середній школі тощо. До обговорення залучалась і читацька аудиторія.

Не всі рецензії були рівнозначними за змістом, формою і обсягом. Серед тих, в яких було зроблено ґрунтовний аналіз підручників, чітко виділялась позиція автора, висувались вимоги до підручників, визначалась цінність навчальної книги. Варто назвати статті Б. Грінченка [2], Д. Дорошенка [4], рецензії Ф. Слюсаря [15] та Г. Шерстюка [16]. Рецензії, повідомлення про нові книги дають уявлення про складний процес розвитку українського підручника для вивчення природознавства і предметів цього циклу.

Протягом 1911–1917 рр. було перевидано більшість підручників з природознавства, надрукованих у 1905–1910 рр., та створено значну кількість нових. Цей період виявився дуже плідним у розвитку національного підручникотворення, однак залишається ще малодослідженим у педагогічній літературі. На думку дослідниці класичної освіти України І. Курляк, позитивним є факт, що підручники для тодішніх українських гімназій було побудовано за принципом двоступеневості викладу навчального матеріалу (навчальний матеріал подавався перший раз на популярному рівні у нижчих класах, і на більш науковому рівні – у вищих класах гімназій). Зміст підручників побудовано з урахуванням принципу гуманізації, де особлива увага зверталася на виховання в учнів любові до ближнього, навколишнього середовища [9, с. 171–178].

На початку ХХ ст. ситуація з вивченням природознавства докорінно змінилася. Так, у програмах для шкіл 1907 р. було дозволено викладання українською та польською мовами у школах, підпорядкованих Синоду, в Подільській та Волинській губерніях. Методисти інспекції з контролю за діяльністю навчальних закладів губернських управ почали звертати увагу директорів шкіл, гімназій та училищ на необхідність обов'язкового вивчення предметів природничого циклу як таких, що розвивають свідомість і світогляд учнів.

Протягом 1907–1914 рр. було знято заборону на українське друковане слово, представники національно свідомої української інтелігенції підготували низку українських підручників з природознавства для дітей шкільного віку. Ці видання стали основою для появи національної школи, відіграли важливу роль в утвердженні української мови як мови навчання. Без таких підручників, стверджував М. Демков, «учень постійно втрачав би зв'язок того, що викладається, не міг би орієнтуватися кожного разу в галузі предмета, був би нездатний робити

загальні повторення та огляд предмета при повтореннях, не міг би відтворювати урок правильно чи запам'ятати його міцно» [3, с. 134].

З'являються нові підручники з природознавства, але вони залишаються доступними лише для учнів та викладачів гімназій, та училищ Правобережної України. Сільські вчителі змушені використовувати лише наочність як методичний та навчальний засіб для вивчення предметів природничого циклу. Так, наприклад, у Ржищівській приходській школі вчителі, пояснюючи природні явища, проводили заняття у вигляді екскурсій на природу, спираючись на народні прикмети та повір'я. Така методика по-своєму була ефективною, оскільки діти могли бачити те, що їм відомо, сприймаючи нові, наукові пояснення знайомих їм явищ чи об'єктів, могли опановувати теоретичний матеріал з природознавства більше практично, наприклад, працюючи на присадибних ділянках біля шкіл тощо. Та й рівень підготовки дітей на селі не дозволяв учителям використовувати сучасні в той час підручники. Згідно з статистикою Міністерства народної освіти відмінно читати й писати, рахувати та аргументовано і чітко висловлювати свою думку могли лише 67 % випускників сільських церковно-приходських шкіл та міністерських одно- і двокласних училищ. Тому про навчально-методичне та літературне забезпечення викладання предметів природничого циклу у сільських школах мова може йти лише опосередковано із врахуванням специфіки сільської школи [13, с. 521].

Популярним серед викладачів гімназій Правобережної України був підручник «Зоологія та зоологічна хрестоматія» професорів О. Богданова та О. Герда. Хоч вперше був виданий у 1862 р., він не втратив своєї популярності, оскільки в ньому відобразилося органічне поєднання традиційного описово-систематичного методу пояснення матеріалу з науково-популярним пояснювальним методом. У підручнику розглядалися основні принципи теорії природного добору Ч. Дарвіна (в той час церква вважала цю теорію «сатанинською»), популярного еволюційного вчення Ж.-Б. Ламарка тощо [8, с. 56].

Неактуальність старих підручників та їх непопулярність змусили владу дозволити друк і використання у навчальній практиці таких підручників, як «Розповіді про землю та небо» О. Іванова, «Народні читання в Соляному містечку» М. Медера та М. Животовського, «Перші оповідання з природничої історії для родини, дитячого садка, притулків та народних шкіл» В. Вісковатого, «На дозвіллі. Етюди з природознавства» О. Островського, «Елементарний курс зоології з додаванням завдань і літніх занять з зоології» К. Сент-Ілера, «Наші добрі слуги чотирилапі» А. Погоського, «Хімічні бесіди. Загальнодоступний виклад хімічних відомостей з 172 політипажними малюнками» М. Константиновича, «Світознавство» В. Золотова та ін. [6]. Ці, хоча і не дуже популярні, проте вдало написані та розраховані на відповідний учнівський вік підручники можна вважати передовими в той час.

У підручниках матеріал було умовно поділено на дві великі частини. Перша містила знання про розвиток флори та фауни, мінералогію як науку, розкривала сутність природних явищ та об'єктів, давала пояснення щодо організації Всесвіту і небесних тіл. Вивчення ботаніки, зоології, мінералогії, фізики чи хімії починалося від найпростішого і далі велося до більш складного. Так, наприклад, зоологія пропонувала до уваги учнів еволюцію тваринного світу від одноклітинних до складних організмів, завершуючи курс вивченням людини як найбільш соціального та розвиненого організму природи. Ботаніка також давала матеріал у чіткій послідовності від простіших рослин до більш складних. Фізика вивчала спочатку прості, більш знайомі учням явища, поступово переходячи до складніших фізичних явищ та наукових теорій. Друга частина підручників містила матеріали природознавства тієї чи іншої місцевості, включаючи науковий та дослідницький матеріал про Правобережну Україну [11, с. 237].

Підручниками того часу користувалися не лише викладацький та учительський склад та учні, а й ті, хто прагнув здобути освіту.

Звичайно, були підручники, що переважували свідомість учнів нагромадженням теоретичних законів і відірваністю від практики та життя. Авторами підручників традиційного напрямку практикували описово-системний метод навчання і максимально наближали їх до сухої наукової теорії, не думаючи про індивідуальний підхід і врахування вікових можливостей учнів гімназій та училищ. Серед таких видань можна назвати підручник «Природничу історію для первинного ознайомлення з природою» П. Степанова, «Фізична географія» А. Гейки,

«Фізика професора Бальфурта Стюарта» М. Антоновича, «Елементарне пояснення явищ природи» А. Ігнатовича [8].

Науковці, яких об'єднав навколо себе К. Ушинський, бачили доцільність гуманізації науки, пристосування її до потреб та інтересів тих, хто навчається. Поясненням цих прагнень була необхідність виховувати і готувати фахівців саме з природничих наук для потреб промисловості, що бурхливо розвивалася в той час у країні. І це не могли заперечити регресивні професори, бюрократи міністерства народної освіти.

Загалом навчально-методичне забезпечення предметів природничого циклу у закладах середньої освіти було недостатнім. Підручники досліджуваного періоду ділилися на дві групи: традиційні та новітні. Перші будувалися, зазвичай, на принципі описово-системного методу навчання і були перевантажені науковими фактами та теоріями, другі – орієнтувалися більше на вікові особливості учнів та застосовували принципи популярності, практичної спрямованості та зв'язку з життям. Перші впроваджувались як обов'язкові для вивчення, другі – видавалися невеликим накладом та не всім були доступними. До подальших досліджень ми відносимо упорядкування бібліографії шкільних підручників початку ХХ ст. з метою створення повної картини забезпечення навчальних закладів основними навчально-методичними матеріалами для предметів природничого циклу.

ЛІТЕРАТУРА

13. Григорьев В. Исторический очерк русской школы / В. Григорьев. – М.: Изд. дом г-на графа Л. Толстого, 1900. – 186 с.
14. Грінченко Б. Нові методи викладання природознавства / Б. Грінченко // Нова громада. – 1906. – № 4. – С. 45–49.
15. Демков М. Курс педагогики для учительских институтов, высших женских курсов и педагогических классов женских гимназий: – в 3-х частях / М. Демков. – М.: М. В. Саввенков и сыновья, 1907. – Ч. I. (Основы педагогики, дидактики и методики). – 315 с.
16. Дорошенко Д. Классическая система образования и современность / Д. Дорошенко // Народный учитель. – 1907. – № 9. – С. 32–45.
17. Житецкий П. Доклад на собрании Киевского отделения Всероссийского общества естествознания и физики / П. Житецкий // Рідний край. – 1908. – № 2. – С. 97.
18. Каталог книг для употребления в низших училищах ведомства Министерства Народного Просвещения. – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1881. – 48 с.
19. Крушельницький А. Українські підручники у середній школі / А. Крушельницький // Наша школа. – 1909. – № 3–4. – С. 32–46.
20. Курляк І. Є. З історії видання перших українських гімназійних підручників / І. Є. Курляк // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 171–178
21. Курляк І. Є. Розвиток класичної освіти на західноукраїнських землях (XIX – перша половина ХХ ст.). : дис. д...ра пед. наук : 13.00.01 / І. Є. Курляк. – К., 2000. – 450 с.
22. Мещерский И. Народная школа и сельское хозяйство / И. Мещерский // Русская школа. – 1904. – № 10-11. – С. 45-61.
23. Міщук Н. Й. Основні тенденції розвитку шкільної біологічної освіти (поч. ХХ ст. – 1995 р.) / Н. Й. Міщук, А. В. Степанюк // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 231-239
24. Отчет Министерства Народного Просвещения за 1878 г. – Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1878. – 464 с.
25. Отчет Министерства Народного Просвещения за 1905 г. – Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1905. – 672 с.
26. Слюсар Ф. Новітнє навчальне слово / Ф. Слюсар // Світова зірниця. – 1910. – № 3. – С. 31.
27. Слюсар Ф. Огляд українських шкільних підручників / Ф. Слюсар // Світло. – 1911. – № 1. – С. 21-32.
28. Шерстюк Г. Рецензії / Г. Шерстюк // Рідний край. – 1907. – № 4-5. – С. 45-57.